

de gelegenheid met haar van mening te verschillen, zij constateert daar dat de verliezen aan mensenlevens tijdens de overstromingsramp van 1686 even groot waren in gebieden waar terpen lagen als in nieuw ingedijkt land waar die ontbraken. Daaruit concludeert de schrijfster dat de terpen aangelegd waren om bescherming te bieden tegen normale springvloed en stormen, niet tegen het catastrofaal hoge water van een 'stormvloed'. Ik geloof dat niet. De terpenbouwers zouden dan fatalistischer zijn geweest dan de meest orthodoxe moslims; ze zullen zich natuurlijk wel eens misrekend hebben en in verband daarmee zullen de regelmatige ophogingen der terpen staan die de archeologen geconstateerd hebben. Deze ophogingen zijn tot in de dertiende eeuw doorgegaan, in een tijd toen er al lang zeedijken bestonden die natuurlijk wel bescherming boden tegen normale springvloed en stormen, slechts gevaar liepen bij extreem hoge stormvloed.

Deze laatste opmerking doet natuurlijk niets af aan mijn enorme waardering voor mej. Gottschalks levenswerk. Iets dergelijks is uniek in de wereld en het buitenland zal de Nederlandse historici terecht benijden dat zij over dit uiterst waardevolle werk kunnen beschikken.

H. P. H. Jansen

H. K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (A.A.G. Bijdragen XX, Wageningen, 1976, ook verschenen als deel IX in de Gelderse Historische Reeks, Zutphen: De Walburg Pers, 1976, 594 blz., f 60,-, ISBN 90 6011 283 0).

Binnen tien jaar twee academische proefschriften over de geschiedenis van in Nederland verbouwde en verwerkte tabak is een opmerkelijke zaak. In 1967 citeerde J. J. Herks, in zijn *De geschiedenis van de Amersfoortse tabak* (Den Haag, 1967) dat uitsluitend gebaseerd is op Amersfoortse archieven, een mede door Roessingh verzorgde demografische publikatie. Hij kon toen niet vermoeden dat deze zijn werk al zo gauw zou overdoen in een veel breder opgezette en dieper gravende dissertatie over de inlandse tabak van heel Nederland inclusief de Amersfoortse. Behalve van de rijksarchieven maakte Roessingh tevens gebruik van archieven in Parijs, Londen en Stockholm en van een groot aantal gemeente-, waterschaps- en kerkelijke archieven. Eens te meer bewijst deze studie dat twee dissertatieonderzoeken over éénzelfde onderwerp de wetenschap ook vooruit kunnen helpen.

In zes grote hoofdstukken behandelt de schrijver achtereenvolgens de verspreiding van de teelt van tabak en van het tabaksgebruik in het bijzonder in West-Europa (hfdst. 2). Vervolgens wordt ingegaan op de typisch Nederlandse teeltmethode en op de produktie van tabaksblad, met name in de omgeving van Nijkerk en Amersfoort, de zuidelijke Veluwe en Zuidoost-Utrecht, waaronder Wageningen en het Gelderse rivierengebied (hfdst. 3, 4 en 6). In de hoofdstukken 5 en 7 tenslotte komen de economische en sociale omstandigheden aan de orde, benevens de vraag naar en de handel in het inlandse tabaksblad, die veel omvangrijker blijkt te zijn dan tot nu toe werd aangenomen.

Europese kolonisten en zeelieden maakten in Amerika voor het eerst kennis met het roken van tabak en in de tweede helft van de zeventiende eeuw namen studenten en intellectuelen de gewoonte over, waarna ook andere lagen van de bevolking begonnen te roken. Destijds werd tabak evenals bier vaak vermengd met drugs zoals bilzekruid en wolfskers, hetgeen mede verklaart waarom het gebruik van tabak als genotmiddel zoveel weerstand wekte van de kant van wereldlijke en kerkelijke autoriteiten. In de teelt van tabak hebben Nederlanders enkele vernieuwingen aangebracht, die in het buitenland aandacht trokken en daar later veelal ook

zijn overgenomen. Hieronder vallen de warme bak om het jonge plantgoed in op te kweken, de bescherming van de tabakspcelen door middel van heggen, het arbeidsintensieve oogsten van de tabaksbladeren in fasen in plaats van in één keer en het regelen van de ventilatie in de tabaksschuren met behulp van draaibare luiken. Dankzij deze innovaties kon de teelt zich ten onzent in de tweede helft van de zeventiende eeuw snel uitbreiden. Op grond van zijn technische spuurwerk komt de schrijver tot de stelling dat boeren in de pre-industriële tijd bereid waren tot het doorvoeren van vergaande vernieuwingen om een rendabele teelt van een in oorsprong (sub-)tropisch gewas als tabak mogelijk te maken.

Omstreeks 1675 werd in de republiek al evenveel inlands blad voortgebracht als de totale hoeveelheid geïmporteerde tabak uit Virginia en Maryland bedroeg. Het hoogtepunt viel in het begin van de achttiende eeuw, toen de produktiewaarde van dezelfde orde van grootte was als die van de Noordhollandse kaas. Door de nauwe relatie tussen de handel in inlandse tabak en de Amsterdamse tabakverwerkende trafieken was de republiek in die tijd een geduchte concurrent voor de Engelse handel in koloniale tabak. Door deze te mengen met het inlandse blad wisten de Hollanders lange tijd een belangrijk aandeel in de Europese tabaksmarkt te behouden. Roessingh's analyse in het zevende hoofdstuk over tabakshandel en -nijverheid is zodanig opgezet dat de specifieke vraag naar het Nederlandse tabaksblad duidelijk wordt. Eind zeventiende en begin achttiende eeuw had het inlandse blad een overwegend aandeel in het grondstoffenpakket van de Amsterdamse tabaksnijverheid, die met een zorgvuldig gemengd produkt goed op de internationale markt wist te concurreren. Vooral in Scandinavië, waar de consumptie van tabak per hoofd relatief hoog lag, hadden de Engelsen met hun duurere Virginia-blad geen enkele kans meer.

Zeer belangrijk is het inzicht dat de schrijver ons biedt in de verwevenheid van het economische en het sociale motief binnen de pre-industriële maatschappij. Enerzijds was de verhouding tussen de prijzen van graan en van tabak in de eerste helft van de achttiende eeuw zodanig dat verbouw van tabak hierdoor werd aangemoedigd, vooral in gebieden met een zekere bevolkingsdruk. Voor veel kleine boeren bood de arbeidsintensieve tabaksteelt waarbij alle gezinsleden werden ingeschakeld een goede mogelijkheid om economisch te overleven. Anderzijds speelden ook opvattingen over het gezinsbedrijf als produktieve en consumptieve eenheid een rol. Het blijven vasthouden aan de tabaksteelt in jaren van lage tabaks- en hoge graanprijzen lijkt anders niet te verklaren.

Uit deze al te beknopte weergave van de hoofdlijnen van dit in een uitstekende stijl gestelde boek is reeds duidelijk geworden dat we hier niet te maken hebben met een eenzijdig volgens de bedrijfstak-methode opgezette louter sectorale behandeling van het onderwerp. Op tafel ligt een hecht doortimmerde economisch-sociale en landbouwkundige geschiedenis van de Nederlandse tabak. Bemesting, teelt, bewerking, collecterende en internationale handel – alléén de detailhandel komt niet erg goed uit de verf – worden aan een zeer gedetailleerd onderzoek onderworpen, maar zonder dat de lijnen van het betoog vervagen. Het gaat niet alleen over tabak maar ook over de bijdrage van de periferie aan de groei van handel en nijverheid in het centrum van de republiek, over de sociale structuur van de boerensamenleving en over mentaliteitsgeschiedenis van het Nederlandse platteland. Dat in de buurt van Isfahan duiventorens werden gebouwd met het oog op de mestvoorzienig voert vele lezers wellicht al te ver, maar zij kunnen vervolgens hun hart ophalen aan enkele staaltjes van uiterst scherpzinnige bronnenkritiek. Het valt op hoe zorgvuldig Roessingh zijn materiaal evalueert: één of twee indicaties zijn niet voldoende en dan nóg blijft hij spreken in termen van waarschijnlijkheid.

Op het punt van de bewerking van statistische gegevens en de presentatie in tabellen en grafieken kan het boek tot een voorbeeld dienen. De schrijver heeft zich in dit opzicht een

wijze zelfbeperking opgelegd en zich voortdurend ingeleefd in de rol van zijn lezer. Als geheel genomen is de compositie van het boek goed doordacht en alleen omdat het mijn taak als recensent is, wil ik hier een enkele scheefstand signaleren. Aan het einde van hoofdstuk 2 over de biohistorie van de tabak is ten onrechte een paragraaf geplaatst over het begin van de commerciële teelt. Het 7e hoofdstuk over de vraag naar het inlandse tabaksblad is minder strak omljnd dan het lijkt. Een hieronder ressorterend onderwerp als de verschuiving in de consumptie van rook- en pruimtabak naar snuiftabak komt echter in andere gedeelten van het boek uitvoeriger aan de orde. Anderzijds vindt ook de problematiek van de achttiende eeuwse tabaksnijverheid hierin wel een uitvoerige behandeling. In dit opzicht zal een zakenregister naast het wel opgenomen register van aardrijkskundige namen node worden gemist.

Tot slot wil ik nog op enkele methodische punten wijzen die dit proefschrift tot een modern onderzoeksverslag maken: het hanteren van theorie en hypothesevorming, de diachronische aanpak en het toepassen van de comparatieve methodé. In zijn historisch bedrijf maakt de schrijver een verantwoord gebruik van specifieke theorieën, met name die over de verspreiding en aanvaarding van vernieuwingen (200-207). Probleemstelling en hypothesevorming functioneren op een natuurlijke wijze in het verhaal, namelijk als raamwerk en richtingwijzer. Schrijver en lezer beiden worden er door in staat gesteld om de hoofdlijnen van het betoog vast te houden en om indicaties en conclusies niet met elkaar te verwisselen. Hierdoor is het tevens mogelijk geworden om tot op zekere hoogte een diachronische aanpak toe te passen. Vooral in het hoofdstuk over de teeltmethode is de schrijver erin geslaagd om literatuur en bronnen uit ver uiteenliggende perioden op het behandelde thema te betrekken. In de rest van het boek heeft hij zijn periodisering zo ruim gekozen dat ook hier bepaalde onderwerpen in hun geheel aan de orde kunnen komen, terwijl de lange termijn-ontwikkeling voldoende zichtbaar blijft. Op het punt van de comparatieve aanpak tenslotte bereikt Roessingh verrassende resultaten. Vanzelfsprekend in de eerste plaats door het centraal stellen van kwantitatieve gegevens bijvoorbeeld wanneer hij graanprijzen en tabaksprijzen met elkaar vergelijkt en overeenkomsten en verschillen onderzoekt tussen diverse regio's waar tabak werd geteeld. Maar ook kwalitatieve gegevens worden in de vergelijking betrokken, onder meer door de ontwikkeling van de Engelse tabaksteelt in de beschouwing te betrekken bij het interessante onderzoek naar de sociale motieven voor het vasthouden aan het 'tabakken'.

Het historische beeld van onze zeventiende en achttiende eeuw is door deze studie op een aantal belangrijke punten aangevuld en gecorrigeerd. We weten nu een stuk meer over de landprovincies en over de regionale verschillen in economisch en sociaal opzicht.

Het boek bevat nauwelijks drukfouten en een aantal goed gekozen illustraties.

Hille de Vries

H. F. J. M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795: een mentaliteitsgeschiedenis* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1977, xxv + 231 blz., f 47,50, ISBN 90 247 2016 8).

Van den Eerenbeemt heeft één segment van het verschijnsel der (werk)inrichtingen gekozen voor een diepte-onderzoek. Op basis van een veertigtal door hem gepresenteerde lokale (stedelijke) voorstudies heeft hij tot generalisaties over het verschijnsel der werkinrichtingen voor armen kunnen komen. Aangezien hij zijn onderzoeksterrein heeft beperkt tot de relatie tussen economie en filantropie, heeft hij de produktieve werkzaamheden in een ander type werkinrichtingen (de tuchthuizen), anders dan bijvoorbeeld Rothman¹, buiten beschouwing.

1. David J. Rothman, *The Discovery of the Asylum. Social Order and Disorder in the New Republic* (Boston-Toronto, 1971).